8 પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિનું ઘડતર

U6K1W5

વિભિન્ન સમુદાયની જાણકારી આપણને તેમની ભાષા પરથી મળે છે. જેમકે ગુજરાતી બોલનાર ગુજરાતના અને મરાઠી બોલનાર મહારાષ્ટ્રના. ભાષાની સાથે-સાથે વિભિન્ન પ્રદેશોમાં પોતપોતાના રીતરિવાજો, ખાનપાન, વસ્ત્ર-પરિધાન, કાવ્ય, નૃત્ય, સંગીત અને ચિત્રકલા હોય છે. જુદા-જુદા વિસ્તારોની જુદી-જુદી સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓ જેને આપણે ત્યાંની દેશી સંસ્કૃતિઓ કહીએ છીએ તે આપણા દેશમાં જોવા મળે છે. આ બધી સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સદીઓથી આદાન-પ્રદાન થતું રહ્યું છે. તેમ છતાં કેટલાક વિસ્તારોની કેટલીક ખાસ પરંપરાઓ આજ સુધી અકબંધ છે.

ભારતમાં પ્રાંતીય ભાષાઓનો વિકાસ

V9G9F7

મલયાલમ : નવમી સદીમાં સ્થાપવામાં આવેલ મહોદયપુરમ્‌નું ચેર રાજ્ય હાલના કેરલનો એક ભાગ હતું. કેરલની સંસ્કૃતિને તેની ભાષા મલયાલમ સાથે જોડતાં આ સંસ્કૃતિ મલયાલમ સંસ્કૃતિ તરીકે ઓળખાય છે. મલયાલમ ભાષા કેરલમાં બોલાતી મુખ્ય ભાષા છે. તેના પર સંસ્કૃતનો ઘણો પ્રભાવ જોવા મળે છે. ચૌદમી સદીમાં વ્યાકરણ અને કાવ્યશાસ્ત્ર પર લખાયેલ ''લીલાતિલકમ્'' ગ્રંથ મણિપ્રવાલમ્ શૈલીમાં લખાયો હતો.

બંગાળી : બંગાળી ભાષાનો ઉદ્‌ભવ સંસ્કૃત ભાષામાંથી થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે.

પંદરમી સદી સુધીમાં ઉપભાષાઓ તથા બોલીઓ મળી એક સામાન્ય સાહિત્યિક ભાષાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જે પશ્ચિમ બંગાળની બોલચાલની ભાષા બની. જનજાતીય ભાષાઓ, પર્શિયન (ફારસી) ભાષા અને ભારતમાં અંગ્રેજ શાસનની શરૂઆત બંગાળથી થતાં ત્યાં યુરોપિયન ભાષાઓનો બંગાળી ભાષા પર પ્રભાવ જોવા મળે છે.

પ્રારંભિક બંગાળી સાહિત્યને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય : સંસ્કૃતથી પ્રભાવિત અને સ્વતંત્ર. પ્રથમ ભાગમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનો અનુવાદ અને બીજા ભાગમાં નાથ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતી : ભારત અનેક ભાષાઓ અને બોલીઓ સાથે સંકળાયેલું રાષ્ટ્ર છે. પ્રાચીનકાળે ભારતમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તમિલ જેવી ભાષાઓનું ચલણ હતું. સમય જતાં તેમાંથી અનેક પ્રાદેશિક ભાષાઓનો વિકાસ થયો. પ્રાદેશિક રાજ્યોની સ્થાપનાએ પ્રાદેશિક ભાષાઓના વિકાસમાં બળ પૂરું પાડ્યું અને સંસ્કૃતમાંથી તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં તમિલમાંથી ઘણી ભાષાઓનો જન્મ થયો. આઠમી સદીથી પ્રાદેશિક ભાષાઓના વિકાસમાં વેગ આવ્યો અને ખડી બોલી, અવધી, બંગાળી, ગુજરાતી,મરાઠી, મલયાલી, તેલુગુ અને કન્નડ ભાષાઓ ઉદ્‌ભવી. ઈ.સ. 10મી અને 11મી સદીમાં સંસ્કૃતમાંથી ઊતરી આવેલાં વિવિધ ભાષા-સ્વરૂપોમાંથી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ થયો.

અપભ્રંશ ગુજરાતી ભાષાની જનની છે. આચાર્ય હેમચંદ્રથી અપભ્રંશ ભાષાની શરૂઆત થઈ. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષા પછી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ થયો.

ગુજરાતી માટેનો જ કહી શકાય તેવો નવો 'સાહિત્યયુગ' નરસિંહ મહેતાના હાથે વિકસે છે. આ નવા યુગના સૂત્રધારો તરીકે નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને ભાલણ ઊપસી આવે છે. એ ત્રણેએ ભક્તિ-સાહિત્યના વિકાસ સાથે ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ કર્યો.

નરસિંહ મહેતાએ 'શામળદાસના વિવાહ,' 'કુંબરબાઈનું મામેરું,' 'હુંડી,' 'સુદામાચરિત્ર,' 'દાણલીલા' વગેરે કૃતિઓની રચના કરી હતી. મીરાંબાઈએ પણ કૃષ્ણભક્તિને કેન્દ્રમાં રાખી ઘણાં પદો રચ્યાં છે. ભાલણે સૌપ્રથમ પોતાની રચનાઓમાં ગુજરાતી ભાષા માટે 'ગુર્જર ભાખા'ની સંજ્ઞા આપી હતી. તેઓ પાટણના મોઢ બ્રાહ્મણ હતા. તેમને આખ્યાનના પિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમની જાણીતી કૃતિઓમાં ધ્રુવાખ્યાન, મૃગી આખ્યાન, શિવ-ભીલડી સંવાદ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આટલું કરો

ત્રણે કવિઓની રચનાઓની માહિતી આપતી પોથી બનાવો.

જગન્નાથ-રથયાત્રા : જેની સાથે ધાર્મિક સંપ્રદાયો પણ જોડાયા. જેમાં ઓડિસાના પુરીમાં આવેલ જગન્નાથ સંપ્રદાય સુવિખ્યાત છે. જગન્નાથનો અર્થ વિશ્વના માલિક (જગતનો નાથ) જે વિષ્ણુ શબ્દનો સમાનાર્થી છે. બારમી સદીના ગંગ-વંશના રાજા અનંત વર્મને પુરી ખાતે જગન્નાથ મંદિરનું નિર્માણ કરવાનો નિર્ણય લીધો. ઈ.સ. 1230માં રાજા અનંગભીમ ત્રીજાએ પોતાનું રાજ્ય જગન્નાથને અર્પણ કરી પોતાને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે ઘોષિત કર્યા. ઓડિસા જીતનાર મુઘલો, મરાઠાઓ અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની બધાએ મંદિર પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમનું માનવું હતું કે, મંદિર પર નિયંત્રણ મેળવવાથી સ્થાનિક લોકો/સમુદાય પણ તેમનું શાસન સ્વીકારશે.

પુરીમાં પ્રતિ વર્ષ એક વિશિષ્ટ રથયાત્રાનું આયોજન થાય છે. જેમાં વિષ્ણુના અવતાર જગન્નાથજી રથમાં બેસી પુરીમાં ભ્રમણ કરે છે. દેશ-વિદેશથી અનેક લોકો આ ઉત્સવમાં સહભાગી થવા આવે છે.

હોળી : હોળીનો તહેવાર ભારતમાં ઊજવવામાં આવે છે, પરંતુ ઉત્તર ભારતમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. આ તહેવાર બે દિવસનો હોય છે : પહેલો દિવસ હોળી અને બીજો ધૂળેટી.

આ દિવસને આસુરી શક્તિ પર સાત્ત્વિક-શક્તિના વિજય તરીકે ઊજવવામાં આવે છે. આ દિવસે સાંજના સમયે હોળીનું પૂજન કરી હોળી પ્રગટાવવામાં આવે છે. ધૂળેટીના દિવસે એકબીજા પર રંગો છાંટીને ઊજવણી કરવામાં આવે છે.

લઠ્ઠમાર હોળી–બરસાના : બરસાના(ઉત્તરપ્રદેશ)માં ઊજવાતી હોળી 'લઠ્ઠમાર હોળી' તરીકે પણ જાણીતી છે. બરસાના રાધાજીનું જન્મસ્થાન છે. અહીં નંદગામ(શ્રીકૃષ્ણની ભૂમિ)ના પુરુષો બરસાનાની સ્ત્રીઓ સાથે હોળી રમવા આવે છે અને રાધાજીના મંદિર પર ધજા ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સ્ત્રીઓ દ્વારા લઠ્ઠ(જાડી લાકડી)થી પુરુષોનું સ્વાગત કરવામાં આવે છે. તેથી આ હોળી લઠ્ઠમાર હોળી તરીકે ઓળખાય છે.

લોહડી (પંજાબ) : આ તહેવાર હોળીને મળતો આવે છે. શીખ સમુદાય દ્વારા આ તહેવાર 13મી જાન્યુઆરીના રોજ મકરસંક્રાંતિ પહેલાં ઊજવવામાં આવે છે. રાત્રે અગ્નિ પ્રગટાવી તેનું પૂજન અને પ્રદક્ષિણા કરી તેમાં મીઠાઈઓ અર્પણ કરે છે. આ તહેવાર અંધકાર પર પ્રકાશના વિજયનું પણ પ્રતીક હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ તહેવાર પંજાબ, હરિયાણા અને દિલ્લીના આસપાસના વિસ્તારોમાં વસતાં શીખ સમુદાય દ્વારા હર્ષોલ્લાસથી ઊજવવામાં આવે છે.

પોંગલ : પોંગલ એ તમિલનાડુ રાજ્યનો મુખ્ય તહેવાર છે. તમિલનાડુ ઉપરાંત કર્ણાટક અને આંધ્રપ્રદેશમાં પણ આ તહેવાર મનાવવામાં આવે છે. પોંગલની ઉજવણી તમિલ મહિના 'થાઈ'(જાન્યુઆરી મહિનાનો મધ્યભાગ)ના પ્રથમ દિવસે કરવામાં આવે છે. આ દિવસે પોંગલ નામની વાનગી બનાવવામાં આવે છે.

આટલું જાણો

તમિલ ભાષામાં પોંગલનો અર્થ થાય છે 'ઉકાળવું'. ચોખા, મગની દાળ, દૂધ અને ખાંડને વાસણમાં ઉકાળીને પોંગલ બનાવવામાં આવે છે. આ વાનગી(પીણું)ને શુકન ગણવામાં આવે છે.

ઓણમ : ઓણમ (ઓનમ) કેરલમાં ઊજવાતો મહત્ત્વનો તહેવાર છે. ઓણમ મલિયાલમ કૅલેન્ડરના પ્રથમ મહિના(ઑગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર મહિના)માં 10 દિવસ સુધી ઊજવાતો તહેવાર છે. ફૂલોની સજાવટ, વિવિધ વાનગીઓ, નૃત્યોની રમઝટ અને નૌકા-સ્પર્ધા આ તહેવારની વિશેષતા છે. નૌકાસ્પર્ધા 'વલ્લમકાલી' તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ તહેવારમાં 'સાદિયા' નામનું ભોજન લેવામાં આવે છે.

વલ્લમકાલી

દીવાળી : દીવાળી એ ભારતમાં ધામધૂમથી ઊજવાતો તહેવાર છે. આ તહેવાર સાથે વાઘબારસ, ધનતેરસ, કાળીચૌદસ, નૂતન વર્ષ, ભાઈબીજ અને લાભપાંચમ વગેરે તહેવારો પણ જોડાયેલા છે. આ તહેવાર પ્રકાશના પર્વ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

પ્રવૃત્તિ

બેસતા વર્ષની ઉજવણી તમે કેવી રીતે કરો છો તેની ચર્ચા કરો.

દુર્ગાપૂજા : પશ્ચિમ બંગાળમાં દુર્ગાપૂજાનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. દુર્ગાદેવીના મહિષાસુર પરના વિજયની ઉજવણી દુર્ગાપૂજા ઉત્સવથી કરવામાં આવે છે. 10 દિવસ ચાલનારો આ ઉત્સવ છેલ્લા દિવસે વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાન અને માતાજીની મૂર્તિના જળમાં વિસર્જન બાદ પૂર્ણ થાય છે. આ ઉત્સવ મોટે ભાગે બધાં જ રાજ્યોમાં નાના-મોટા પાયે ઊજવવામાં આવે છે.

દુર્ગાપૂજા

નાતાલ : ઈસુખ્રિસ્તના જન્મદિવસ 25 મી ડિસેમ્બરને ખ્રિસ્તી લોકો નાતાલ (ક્રિસ્ટ્મસ) તરીકે ધામધૂમ અને શ્રદ્ધાથી ઊજવે છે. આ તહેવાર દરમિયાન ઘર તથા શેરીઓને ક્રિસ્ટ્મસ-ટ્રી તથા અન્ય સુશોભનોથી શણગારવામાં આવે છે. આ દિવસે તેઓ ચર્ચમાં જઈ મીણબત્તી પ્રગટાવી પ્રાર્થના કરે છે તેમજ એકબીજાને ભેટ આપે છે. પહેલી જાન્યુઆરીના દિવસને તેઓ નવા વર્ષ તરીકે ઊજવે છે.

મોહરમ : હજરત મહંમદ પયગંબરસાહેબના દોહિત્ર શહીદીની યાદમાં મુસ્લિમો મોહરમને શોકદિવસ તરીકે ઊજવે છે. આ દિવસે તાજિયા કાઢવામાં આવે છે. મુસ્લિમો કાળા રંગનાં કપડાં પહેરી શોક પ્રદર્શિત કરે છે.

ઈદ : ઇસ્લામ ધર્મમાં બે ઈદ મનાવવામાં આવે છે :

(i) ઈદ-ઉલ-ફિત્ર અને (ii) ઈદ-ઉલ-અઝ્હા.

ઈદ-ઉલ-ફિત્ર રમજાન ઈદ તરીકે પણ ઓળખાય છે. પવિત્ર રમજાન માસના રોજા (ઉપવાસ) પૂરા થયા પછી રમજાન ઈદના દિવસે મુસ્લિમો સમૂહમાં નમાજ પઢે છે અને નમાજ બાદ એકબીજાને ભેટી ઈદની મુબારકબાદી આપે છે.

ઈદ-ઉલ-અઝ્હા એટલે બલિદાનની ઈદ. આ ઈદ પવિત્ર હજ (મક્કામાં આવેલ પવિત્ર કાબાની યાત્રા) સાથે જોડાયેલી છે.

પતેતી : પતેતી એ પારસીઓનો મહત્ત્વનો તહેવાર છે. પારસી વર્ષમાં છેલ્લા પાંચ દિવસો ધાર્મિક પર્વ તરીકે ઊજવાય છે. આ પાંચ દિવસોમાંથી છેલ્લો દિવસ 'પ્રાયશ્ચિત્તના દિવસ'–પતેતી તરીકે ઊજવવામાં આવે છે. પારસી લોકો પોતાના દ્વારા થયેલ ભૂલચૂક, ગુના કે પાપ માટે દિલથી પસ્તાવો કરે છે.

પતેતીના દિવસે પારસીઓ તેમના પ્રાર્થનાગૃહ–અગિયારીમાં જઈ ''અવેસ્તા'' નામના પ્રાર્થનાગ્રંથમાં આપવામાં આવેલ પસ્તાવા માટેની પ્રાર્થના કરે છે.

પતેતીના બીજા દિવસને તેઓ 'નવરોજ' (નવા વર્ષનો પ્રથમ દિવસ) તરીકે ઊજવે છે.

ચેટીચંડ (ચેટીચાંદ) : ચેટીચંડ એ સિંધી ભાઈ-બહેનોનો તહેવાર છે. ચૈત્ર સુદ બીજના દિવસને સિંધીલોકો નૂતન વર્ષના પ્રથમ દિવસ તરીકે ઊજવે છે. તેઓ એકબીજાને નવા વર્ષના નૂતનવર્ષાભિનંદન પાઠવે છે. આ દિવસે તેઓ પોતાના ઈષ્ટદેવ 'ઝુલેલાલ'ની શોભાયાત્રા કાઢે છે અને શ્રદ્ધાળુઓ 'તાહીરી' (મીઠો ભાત) પ્રસાદ તરીકે વહેંચે છે.

ગુજરાતના ઉત્સવો

નવરાત્રી : આસો સુદ એકમથી આસો સુદ નોમ સુધીના દિવસોને 'નવરાત્રિ' તરીકે ઊજવવામાં આવે છે. નવરાત્રિ એ શક્તિની આરાધનાનું પર્વ છે. આ નવ દિવસો દરમિયાન લોકો મા દુર્ગાનું પૂજન કરે છે. નવરાત્રિમાં ગરબા અને દાંડિયા-રાસ રમાય છે. ગરબા એ ગુજરાતની આગવી ઓળખ છે.

ઉત્તરાયણ : સૂર્યનું ધન રાશિમાંથી મકર રાશિમાં આવવું એટલે ઉત્તરાયણ. તે 'મકરસંક્રાંતિ' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

રથયાત્રા : જગન્નાથપુરીની રથયાત્રાની જેમ ભારતના વિવિધ ભાગોમાં અષાઢ મહિનાની સુદ બીજના દિવસે જગન્નાથજીની રથયાત્રા નીકળે છે. જેમાં અમદાવાદમાં નીકળતી રથયાત્રા સવિશેષ આકર્ષક છે. આ રથયાત્રામાં હાથી, ઘોડા, અખાડા, સાધુ-સંતો સહિત લાખોની સંખ્યામાં લોકો ભાગ લે છે. 'પહિંદવિધિ' કર્યા બાદ રથયાત્રાનો આરંભ કરવામાં આવે છે. રથયાત્રામાં ભગવાન જગન્નાથ, મોટાભાઈ બલરામ (બલભદ્ર) અને બહેન સુભદ્રા રથમાં સવાર થઈ નગરચર્યા માટે નીકળે છે.

જગન્નાથપુરીની રથયાત્રા

જાણવા જેવું

- ગુજરાતમાં રથયાત્રાનો પ્રારંભ કરવાનું શ્રેય સંતશ્રી નૃસિંહદાસજી(ઈ.સ. 1878)ના ફાળે જાય છે.
- સોનાના સાવરણાથી રથની આગળનો રસ્તો સાફ કરવામાં આવે છે જેને પહિંદવિધિ કહેવાય છે.

મેળાઓ : ગુજરાતના વિવિધ જિલ્લાઓમાં યોજાતાં મેળાઓ તે જિલ્લાની આગવી ઓળખ બની ચૂક્યા છે. તરણેતરનો મેળો (સુરેન્દ્રનગર), વૌઠાનો મેળો (અમદાવાદ), ભવનાથનો મેળો (જૂનાગઢ), શામળાજી-ગદાધરનો મેળો (શામળાજી, અરવલ્લી), પલ્લીનો મેળો (રૂપાલ, ગાંધીનગર), ભાદરવી પૂનમનો મેળો (અંબાજી, બનાસકાંઠા), સરખેજનો મેળો (અમદાવાદ), ગોળ-ગધેડાનો મેળો (ગરબાડા, દાહોદ), ચિત્ર-વિચિત્રનો મેળો (સાબરકાંઠા), માધવપુરનો મેળો (માધવપુર, પોરબંદર), મીરાદાતારનો ઉર્સ મુબારક (ઊનાવા, મહેસાણા) જાણીતા મેળાઓ છે.

પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતના જિલ્લાઓમાં યોજાતા મેળાઓની વિશેષ જાણકારી મેળવવા ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત 'બાલસૃષ્ટિ'નો ઑગસ્ટ, 2016 નો 'મેળા-વિશેષાંક' મેળવીને વાંચો.

ભારતનાં મુખ્ય શાસ્ત્રીય નૃત્યો

B8S2B7

ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક વિશિષ્ટ અંગ તેનાં શાસ્ત્રીય નૃત્યો છે. આ શાસ્ત્રીય નૃત્યો ધર્મ સાથે સંકળાયેલ રહેતાં. આપણે ભારતના પ્રમુખ શાસ્ત્રીય નૃત્યો વિશે જાણીશું.

કથક : કથક શબ્દ 'કથા' પરથી ઊતરી આવ્યો છે. કથાકાર પોતાના હાવભાવ અને સંગીતથી કથાને અલંકૃત કરતા હતા. 'કથન કરે સો કથક કહાવે' ઉક્તિ જાણીતી છે. ખાસ કરીને પંદરમી અને સોળમી સદીમાં ભક્તિ-આંદોલનના પ્રચારને કારણે ઉત્તર ભારતમાં કથકનો ખૂબ વિકાસ થયો. કથકના વિષયોમાં રાધા અને શ્રીકૃષ્ણની કથાઓ (જે રાસલીલા કહેવાતી)નો સમાવેશ થતો.

મુઘલ બાદશાહોના સમયમાં કથક નૃત્ય રાજદરબારોમાં રજૂ થતું જ્યાં એ વિશિષ્ટ નૃત્યશૈલીના રૂપમાં વિકાસ પામ્યું. પંદરમી-સોળમી સદી બાદ કથક પરંપરાઓમાં વહેંચાયું. આ પરંપરાને 'ઘરાના' કહેવામાં આવે છે. આ બે પરંપરાઓમાં જયપુર અને લખનઉનો સમાવેશ થાય છે. 19મી સદીમાં અવધના નવાબ વાજિદઅલી શાહે પોતાના દરબારમાં કથકને આશ્રય આપી આ કલાને પુનર્જીવન આપ્યું હતું. કથક પંજાબ, હરિયાણા, જમ્મુ-કશ્મીર, બિહાર અને મધ્યપ્રદેશ સુધી વિસ્તર્યું.

સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી કથકને છ શાસ્ત્રીય નૃત્યોમાં સ્થાન મળ્યું. આજે કથક ભારતીય સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ બની ગયું છે.

કથકલી : કથકલી એ કેરલની નૃત્ય પરંપરા છે. તેનો શાબ્દિક અર્થ નાટ્યવાર્તા થાય છે.

અભિનય એ આ નૃત્યનો આત્મા છે. અભિનય ઉપરાંત, રંગભૂષા અને વેશભૂષા પણ ખૂબ મહત્ત્વની ગણાય છે. સાત્વિક, રાજસી અને તામસી ગુણો ધરાવતાં પાત્રો મુજબની કલાકારોની રંગભૂષા હોય છે. પાત્રો બોલતાં નથી, પરંતુ પોતાના હાવભાવથી જ અભિવ્યક્તિ કરે છે.

કથકલી

જાણવા જેવું

આ પ્રાદેશિક નાટ્યપ્રકાર નવમી તથા દસમી સદીમાં કૂટ્ટિયાટમ્ નામક સંસ્કૃત નાટ્ય પરંપરામાંથી ઊતરી આવ્યો.

મણિપુરી : મણિપુરી નૃત્ય એ પૂર્વ ભારતમાં આવેલ મણિપુર રાજ્યની ઓળખ છે. મણિપુરના લોકો દરેક ઉત્સવ-પ્રસંગે આ નૃત્ય કરે છે. આ નૃત્યમાં શરીરની ગતિ ધીમી હોવાથી તેને ભારતનાં અન્ય નૃત્યોથી અલગ માનવામાં આવે છે. મણિપુરી નૃત્યમાં બે પ્રકાર છે : લાસ્ય અને તાંડવ.

મણિપુરી

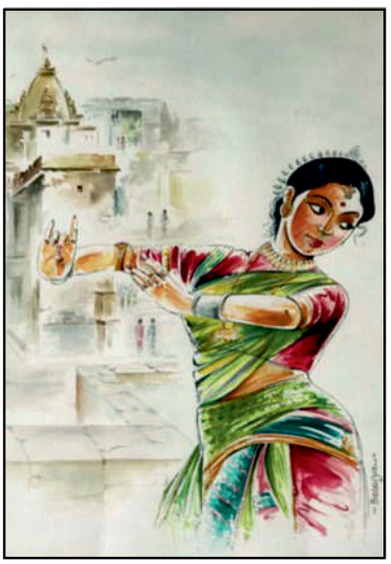
જાણવા જેવું

મણિપુરી નૃત્યના વિકાસમાં અઢારમી સદીના રાજા ભાગ્યચંદ્રએ મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો. તેમણે નૃત્યશૈલીના પાઠ્યપુસ્તક સમાન ''ગોવિંદ-સંગીત લીલાવિલાસ'' પુસ્તક લખ્યું.

ભરતનાટ્યમ્

ભરતનાટ્યમ્ : ભરતમુનિ દ્વારા રચિત નાટ્યશાસ્ત્ર ગ્રંથ ભારતનાં શાસ્ત્રીય નૃત્યો પર લખાયેલ મહાન ગ્રંથ છે. આ સિવાય ''અભિનય દર્પણ'' નામના ગ્રંથના રચયિતા નન્દીકેશ્વરે પણ ભારતના અગત્યના શાસ્ત્રીય નૃત્ય તરીકે ભરતનાટ્યમ્‌ની વિશદ ચર્ચા કરી છે. તાંજોર(તમિલનાડુ)માં ભરતનાટ્યમ્ નૃત્યનો વિકાસ થયો.

કુચીપુડી

કુચીપુડી : ભારતના અગ્રગણ્ય શાસ્ત્રીય નૃત્ય કુચીપુડીનો ઉદ્‌ભવ આંધ્રપ્રદેશના કુચીપુડી નામના ગામમાં થયો હતો. આ ગામમાં યક્ષગાન તરીકે ઓળખાતા નૃત્યએ 17મી સદીમાં કુચીપુડી નૃત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેના સ્થાપક વૈષ્ણવ કવિ સિદ્ધેન્દ્ર યોગી હતા. આ નૃત્ય સાથે નાટકની પરંપરા પણ સંકળાયેલી છે.

બિહુ : બિહુ અસમનું પ્રસિદ્ધ નૃત્ય છે. ઉલ્લાસ વ્યક્ત કરવા માટે સ્ત્રી-પુરુષોના સમૂહ દ્વારા પરંપરાગત પોશાક પહેરીને આ નૃત્ય કરવામાં આવે છે. આ નૃત્યમાં હાથ-પગનું હલનચલન તથા ગતિ અને સમૂહનિર્માણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ઢોલ, પેપા (ભેંસનાં શિંગડાંમાંથી બનાવવામાં આવેલ એક વાદ્ય) અને વાંસળી જેવાં વાદ્યોનો ઉપયોગ આ નૃત્યમાં કરવામાં આવે છે.

આટલું જાણવું ગમશે

મધ્યયુગમાં શાસ્ત્રીય નૃત્યમાં નીચેનાં નૃત્યોનો સમાવેશ થતો હતો :

- ભરતનાટ્યમ્ (તમિલનાડુ)
- કથકલી (કેરલ)
- ઑડિસી (ઓડિસા)
- કુચીપુડી (આંધ્રપ્રદેશ)
- મણિપુરી (મણિપુર)
- કથક (ઉત્તર ભારત)

ચિત્રકલા - લઘુચિત્રોની પરંપરા

લઘુચિત્ર

ચિત્રકલાની પરંપરા ભારતમાં સદીઓ જૂની છે. જેનો એક વિશિષ્ટ ભાગ લઘુચિત્રોની પરંપરા છે. લઘુચિત્રો એટલે નાનાં કદનાં ચિત્રો. લઘુચિત્રો કાપડ અને કાગળ પર પાણીના રંગોથી તૈયાર કરવામાં આવતાં. પ્રાચીનતમ લઘુચિત્રો આપણને તાડપત્રો અને કાષ્ટ (લાકડા) પર દોરેલાં મળી આવ્યાં છે. રાજસ્થાન અને ગુજરાતના જૈન ગ્રંથોમાં આવાં અનેક લઘુચિત્રો જોવા મળે છે. મુઘલકાળમાં તેનો ખૂબ વિકાસ થયો કારણ કે મુઘલ બાદશાહ અકબર, જહાંગીર અને શાહજહાંએ કુશળ ચિત્રકારોને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું તથા ચિત્રશાળાઓની સ્થાપના કરાવી હતી. મહાભારત અને પંચતંત્ર જેવા ગ્રંથો તેમજ ''અકબરનામા''માં ચિત્રકારોએ ખૂબ સુંદર લઘુચિત્રો દોર્યાં છે. રાજદરબારનાં દૃશ્યો, યુદ્ધનાં દૃશ્યો, શિકારનાં દૃશ્યો અને સામાજિક જીવનનાં દૃશ્યો લઘુચિત્રોના વિષય તરીકે રહેતાં. આવાં ચિત્રો એકબીજાને ભેટમાં આપવામાં આવતાં તેમજ બાદશાહ અને તેમના નજીકના લોકો જ તેને જોઈ શકતા હતા.

ખંભાતના શાંતિનાથ ભંડારમાં અને પાટણના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડારમાં સચવાયેલ હસ્તપ્રતોમાં લઘુચિત્રો જોવા મળે છે. આ ચિત્રોમાં ગુજરાતના સંપ્રદાયો અને સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

ચિત્રની શૈલી (ઘરાના વિસ્તાર અને આશ્રયદાતા આધારિત કલા)

મુઘલ સામ્રાજ્યના પતન બાદ ક્ષેત્રીય રાજ્યોએ ચિત્રકલાને આશ્રય આપ્યો. જેમાં રાજસ્થાન અને દક્ષિણનાં રાજ્યો મુખ્ય હતાં. આ શાસકોએ તેમના દરબારનાં દૃશ્યોનું ચિત્રણ કરાવ્યું હતું. મેવાડ, જોધપુર, બુંદી, કોટા અને કિસનગઢ જેવાં રાજ્યોએ ભારતની પૌરાણિક કથાઓ, મહાકાવ્યો અને દેવી-દેવતાઓનાં ચિત્રોનું સર્જન કરાવ્યું હતું.

સત્તરમી સદી પછીનાં વર્ષોમાં હિમાચલ પ્રદેશમાં પણ લઘુચિત્રકલાનો ખાસ્સો વિકાસ થયો જેને 'બસોહલી' શૈલી કહેવામાં આવે છે. ભાનુદત્તના પુસ્તક ''રસમંજરી''માં આવાં વિશિષ્ટ ચિત્રો જોવા મળે છે. નાદિરશાહના આક્રમણ અને દિલ્લી વિજયને કારણે મુઘલ કલાકાર પહાડી વિસ્તારોમાં જઈને વસ્યા. જેના પરિણામ સ્વરૂપ ચિત્રકલાની 'કાંગડાશૈલી'નો વિકાસ થયો. આ ચિત્રકલાને પહાડી ચિત્રકલા પણ કહેવામાં આવે છે. અઢારમી સદીના મધ્યભાગ સુધીમાં કલાકારોએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પરંપરાઓમાંથી પ્રેરણા લઈ એક નવી શૈલી વિકસાવી. વાદળી અને લીલા રંગની સાથે કોમળ રંગોનો ઉપયોગ અને વિષયોનું કાવ્યાત્મક નિરૂપણ એ કાંગડાશૈલીની વિશેષતા હતી.

રાજપૂતોની વીરતાભરી ગાથા

બ્રિટિશ શાસકો આજના રાજસ્થાનને રાજપૂતાના તરીકે ઓળખતા હતા. રાજપૂતોએ રાજસ્થાનમાં એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિનું સર્જન કર્યું. રાજપૂતોની સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ તેમના આદર્શો અને વીરતા સાથે જોડાયેલી હતી. રાજપૂતોની વીરતાભરી ગાથાઓ ચારણો અને બારોટો કાવ્ય અને ગીતો દ્વારા વર્ણવતા હતા. આ કથાઓમાં રાજપૂતોની શૂરવીરતા ઉપરાંત સ્વામીભક્તિ, મિત્રતા, પ્રેમ, વીરતા, ક્રોધ વગેરે દર્શાવવામાં આવતાં.

રાજપૂતો સ્ત્રીઓ, ગાય અને ધર્મ માટે પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કરી દેતા. રાજપૂત સ્ત્રીઓ પણ શૂરવીરતામાં પાછી પડે તેમ નહોતી. તેઓ જીવન અને મરણ બંનેમાં શૂરવીર પતિના પગલે ચાલતી હતી. સતીપ્રથાનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે.

પીર : સૂફીવાદના મતે ધર્મ એટલે 'ઈશ્વર પ્રત્યેનો પ્રેમ' અને 'માનવતાની સેવા.' સમયાંતરે સૂફી જુદા-જુદા સિલસિલા(શ્રેણી)માં વહેંચાઈ ગયા. દરેક સિલસિલાના પીર (માર્ગદર્શક) હતા. જે 'ખ્વાજા' કે 'શેખ' તરીકે પણ ઓળખાતા. પીરના શિષ્યોને 'મુરીદ' તરીકે ઓળખવામાં આવતા.

ભારતીય પીર પરંપરામાં સંકળાયેલ અગ્રગણ્ય સૂફી સંતોમાં અજમેરના પ્રસિદ્ધ સૂફી સંત મોઈનુદ્દીન ચિશ્તીનો સમાવેશ થાય છે. તેમણે ભારતમાં ચિશ્તી સંપ્રદાયની શરૂઆત કરી હતી. તેઓ 'ખ્વાજા' અને 'ઓલિયા'થી પ્રચલિત થયા. ગુજરાતમાં અહેમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ મહાન પીર તરીકે જાણીતા થયા હતા.

પ્રવૃત્તિ

ગુજરાતના સૂફીસંતો વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

પાળિયા : દુશ્મનો સામે પાળ થઈ ઊભા રહેનારા અને યુદ્ધ કે લડાઈમાં ખપી જનારા વીર શહીદોની યાદમાં જે સ્મારક કે ખાંભી ઊભી કરવામાં આવે તેને પાળિયા કહેવામાં આવે છે. જે સ્ત્રીઓએ જોહર કર્યું હોય કે સતી થઈ હોય તો તેમના પણ પાળિયા બનાવવામાં આવે છે. આવા પાળિયાને સતીના પાળિયા કહે છે.

મંદિરો

E7X9H6

ભારતીય મંદિર–સ્થાપત્યની શરૂઆત ગુપ્તકાળથી થઈ. ગુપ્તકાળને સંરચનાત્મક મંદિરોનો સમય પણ કહેવામાં આવે છે. મંદિરની સ્થાપત્ય શૈલીના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો છે : જેમાં નાગર શૈલી, દ્રવિડ શૈલી અને વેસર શૈલીનો સમાવેશ થાય છે.

જગન્નાથ મંદિર (પુરી) (ઓડિસા)

નાગર શૈલી : ઈ.સ. 5મી સદી પછી ભારતના ઉત્તર ભાગ(હિમાલય)થી માંડી વિંધ્ય સુધી જે મંદિર-સ્થાપત્યની શૈલીનો વિકાસ થયો તેને નાગર શૈલી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મંદિરો સામાન્ય રીતે પંચાયતન શૈલીના અને ઈંડાકાર શિખરવાળાં બનાવવામાં આવતાં. આ શૈલીનાં મંદિરોમાં જગન્નાથ મંદિર (પુરી), કોણાર્ક (ઓડિસા) અને સૂર્યમંદિર (મોઢેરા, ગુજરાત)નું તેમજ ખજુરાહોનું મહાદેવ મંદિર (મધ્યપ્રદેશ) વગેરે મંદિરોનો સમાવેશ થાય છે.

દ્રવિડ શૈલી : દક્ષિણ ભારતમાં વિકસેલી સ્થાપત્યની શૈલીને દ્રવિડ શૈલી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં તમિલનાડુ, દક્ષિણ આંધ્ર, કેરલ અને દક્ષિણ કર્ણાટક જેવા પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે. કૃષ્ણા નદીથી કન્યાકુમારી સુધી જોવા મળે છે. આ શૈલીનાં મંદિરોમાં બૃહદેશ્વર(રાજરાજેશ્વર)નું મંદિર (તમિલનાડુ), મીનાક્ષી મંદિર (મદુરાઈ), મહાબલિપુરમનું રથમંદિર (તમિલનાડુ) વગેરે મંદિરોનો સમાવેશ થાય છે.

બૃહદેશ્વર (રાજરાજેશ્વર) મંદિર (તમિલનાડુ)

હોયસળેશ્વર મંદિર (કર્ણાટક)

વેસર શૈલી : મંદિર-સ્થાપત્યની વેસર શૈલી મહારાષ્ટ્ર, ગોવા, કર્ણાટક અને વિંધ્ય પર્વતમાળાથી લઈને કૃષ્ણા નદી સુધી વિકાસ પામી હતી. વેસર શૈલીમાં નાગર અને દ્રવિડ શૈલીનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. આ શૈલી કર્ણાટક શૈલી તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ શૈલીનાં મંદિરોમાં હોયસળેશ્વરનું મંદિર (હલેબીડુ, કર્ણાટક) અને ચેન્ના કેશવ મંદિર (બેલૂર, કર્ણાટક) વગેરે મંદિરોનો સમાવેશ થાય છે.

સ્વાધ્યાય

X1Y8Q5

1. યોગ્ય જોડકાં જોડો :

(અ) મેળો	(બ) જિલ્લો
(1) તરણેતરનો મેળો	(A) સાબરકાંઠા
(2) ચિત્ર-વિચિત્રનો મેળો	(B) અમદાવાદ
(3) મીરાદાતારનો ઉર્સ મુબારક	(C) જૂનાગઢ
(4) પલ્લીનો મેળો	(D) મહેસાણા
(5) ભવનાથનો મેળો	(E) ગાંધીનગર
(6) વૌઠાનો મેળો	(F) સુરેન્દ્રનગર

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) કાંગડા શૈલીની વિશેષતા જણાવો.
(2) કેરલમાં યોજાતી નૌકાસ્પર્ધા કયા નામે ઓળખાય છે ?
(3) વ્યાકરણ અને કાવ્યશાસ્ત્ર પર મણિપ્રવાલમ્ શૈલીમાં લખાયેલ ગ્રંથનું નામ શું હતું ?
(4) ગુજરાતી ભાષાના મહાન સાહિત્યકારોનાં નામ આપો.
(5) કથક કયા બે ઘરાનાઓમાં વહેંચાયું ?

3. ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) શૂરવીરોની ગાથા ..... અને ..... દ્વારા ગાવામાં આવતી હતી.
(2) રાજા અનંત વર્મને .....નું નિર્માણ કરાવ્યું.
(3) કુચીપુડીનો ઉદ્‌ભવ .....ના કુચીપુડી નામના ગામમાં થયો હતો.

પ્રવૃત્તિ

- મકાનો અને કલાના સંદર્ભમાં તમારા વિસ્તારની સંસ્કૃતિનાં મહત્ત્વના/વિશિષ્ટ લક્ષણોનું વર્ણન કરો.
- શું તમે બોલચાલમાં, વાચનમાં કે લખવામાં જુદી-જુદી ભાષાઓનો ઉપયોગ કરો છો ? તેમાંથી કોઈ એક ભાષાની એક મહત્ત્વની કૃતિ વિશે જાણકારી મેળવી, તે તમને શા માટે ગમી તેની ચર્ચા કરો.
- ભારતના ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ અને મધ્ય ભાગમાંથી એક-એક રાજ્ય પસંદ કરો. આ રાજ્યોના લોકો દ્વારા રોજિંદા જીવનમાં લેવાતાં ભોજનની યાદી બનાવો. આ યાદીમાં તમને કોઈ સમાનતા કે ભિન્નતા જોવા મળે તો તેની ચર્ચા કરો.
- ભારતના ઉપર જણાવેલ ભાગોમાંથી પાંચ-પાંચ રાજ્યોની યાદી બનાવો. પસંદ કરેલાં રાજ્યોમાં મહિલાઓ તથા પુરુષો દ્વારા પહેરવામાં આવતાં વસ્ત્રોની યાદી બનાવી, તમે તારવેલાં તારણો પર ચર્ચા કરો.